

GAZAROS AGAYAN – LIFE, PEDAGOGICAL ACTIVITY, IDEAS INHERENT OF HIS TIME

Radolsava Topalska

Southwest University “Neofit Rilski” – Blagoevgrad, Bulgaria, topalska@swu.bg

Abstract: In the 70-80s of the 19th century, pedagogical thought in Russia has created many innovative ideas that inevitably affect other peoples, including the Armenians. One of the main bearers of reformist principles in Armenian pedagogy is Gazaros Agayan - a fighter for the creation of a new school, meeting modern pupils' educational needs and life in general. He dedicates himself to the constant struggle to improve the Armenian school - not only as a pedagogue but also as a child writer, advocate and a founder of the new pedagogy, author of textbooks applying the new methods, and a public figure.

This report examines both the essential moments of the life of Gazaros Agayan, that shaped his worldview, as well as some of the ideas inherent in his contemporaries that strongly influence his pedagogical work. In his view, mental and physical development should go together, simultaneously and evenly. It sets the goal for the students to develop human qualities - to be strong, clever, and virtuous. The main ideas of pedagogy for Agayan are nativity, native language, humanism, labor and activity of the child. In his movement, he constantly strives to raise the work and vocation of the teacher.

Keywords: innovation, pedagogical ideas, reformist ideas.

ГАЗАРОС АГАЯН – ЖИВОТ, ПЕДАГОГИЧЕСКА ДЕЙНОСТ, ИДЕИ, ПРИСЪЩИ НА НЕГОВОТО ВРЕМЕ

Радослава Топалска

Югозападен университет „Неофит Рилски” – Благоевград, България, topalska@swu.bg

Резюме: През 70-80 години на 19 век в педагогическата мисъл в Русия възникват множество новаторски идеи, които неминуемо засягат и останалите народи, в това число и арменския. Един от главните носители на реформаторските принципи в арменската педагогика се явява Газарос Агаян – борец за създаването на ново училище, отговарящо на съвременните образователни нужди на учениците и на живота въобще. Той се посвещава на непрекъснатата борба за подобряване на арменското училище – не само като педагог, но и като детски писател, защитник и проводник на новата педагогика, съставител на учебници, прилагачи новите методи, обществен деятел.

Този доклад разглежда както основни моменти от живота на Газарос Агаян, оформили светогледа му, така също и някои от идеите, присъщи на неговите съвременници, които повлияват силно педагогическата му дейност. Според него умственото и физическото развитие трябва да протичат съвместно, едновременно и равномерно. Поставя си за цел развиването у учениците на човешки качества - да бъдат силни, умни и добродетелни. Основните идеи на педагогиката за Агаян се явяват: народността, родния език, хуманизма, труда и активността на детето. В своята дейност непрекъснато се стреми да издига на висота труда и призванието на учителя.

Ключови думи: новаторство, педагогически идеи, реформаторски идеи.

През 70-80 години на 19 век в педагогическата мисъл в Русия възникват множество новаторски идеи, които неминуемо засягат и останалите народи, в това число и арменския. Един от главните носители на реформаторството в арменската педагогика се явява Газарос Агаян – борец за създаването на ново училище, отговарящо на съвременните образователни нужди на учениците и на живота въобще. Той се посвещава на непрекъснатата борба за подобряване на арменското училище – не само като педагог, но и като детски писател, защитник и проводник на новата педагогика, съставител на учебници, прилагачи новите методи, обществен деятел.

Условно можем да разделим неговата история на два етапа – първи, посветен на самообразованието си и втори, обхващащ неговата борба за промяна на педагогиката и литературата. „В първия период аз възпитавах себе си, а във втория другите – както като учител, така и като писател“, пише той в своята автобиография.

Роден е през 1840 г. в многочленно семейство с 4 братя и 8 сестри, в село Болнис-Хачен, намиращо се на 60 км. южно от Тбилиси, но поради семейния си произход считал, че е от Карабах.

Обучението му започва в схоластично манастирско училище, изпълнявайки майчиното му желание да стане свещеник, което подпомага развиването на хуманитарни черти у него, въпреки недоволството му от средновековните методи на преподаване, които се прилагали: „Не беше важно да се разбира смисълът, а трябваше да се чете гладко, това винаги ме е учудвало“ споделя Агаян в своите мемоари (Аствацатрян, 1941, с. 9 - 12).

На 10 години бяга от бащиния си дом, а през 1853 г. постъпва в семинарията Нерсесян в гр. Тифлис (дн. Тбилиси). Отново не е доволен от обучението, което получава и в допълнение е силно възмутен от прилаганите там физически наказания.

През време на своето детство Агаян вярва във всякакви предразсъдъци, знахарство, магьосничество и прочие, но през престоя си в Тифлис започва да ги счита за смешни и да се удивлява на съществуващото суевърие на християните. На 14 години вече не само не вярва в тези предразсъдъци, но и се стреми да открие и обясни причините за тях.

Историята му продължава със седемгодишно странство, което променя светогледа му. Броденето из горите и долините, в съчетание с живота под открито небе, го закаляват. Недоволен от обкръжението си и не успявайки да намери подходяща работа, той броди без определена цел, докато случайно не попада в букволеярница Енфиенджяна (през 1859 г.).

Работейки там, той става свидетел на периода на оживление на обществения живот в Тифлис, на острата класова борба, протичаща в развитието на капитализма. Тази борба Газарос нарича борба между старото и новото поколение. Наблюдаваните промени той обяснява с реформата от 1861 г. (Аствацатрян, 1941, с. 18).

Собственикът на печатницата, забелязвайки способностите на Агаян, му обръща голямо внимание, създава му благоприятни условия за работа, дава му книги, вика го често при себе си, подпомага неговото интелектуално развитие в литературно-обществената среда, запознавайки го със съвременни писатели и обществени деятели.

В такава среда Агаян се чувства много добре, занимава се със своето самообразование, започва да пише своите първи произведения, като написаното изпраща на село.

През 1862 г. в брой 17 на списание „Пчела Армении“ публикува своето първо стихотворение със заглавие „Нужно помощь бедному“, което ярко характеризира неговите желания и стремления. В него той говори за скръбта на арменския народ, за бедността на арменската жена, за неговото желание да ѝ помогне, да ѝ даде образование, да я научи на занаят.

През същата година напуска Тифлис за да отиде в Москва и да продължи своето образование. Пристига гладен, без обувки и топли дрехи, но изпълнен с блестящи надежди за бъдещето. След месец отива в Петербург, където постъпва в печатницата към Академията на науките.

Постъпва и в кръжока на арменските студенти - „Събрание“. Първоначално този кръжок целял подпомагането на студенти в затруднено положение, но в последствие разширил своята дейност. Целта била чрез използване за претекст материалната помощ да се основе литературно-научен кръжок, който да следи арменската действителност и чрез нейното критикуване да издигне на различно ниво науката и просвещението. Това общество изучавало арменски език и литература, педагогика, история, естествознание. Четели и критикували оригинални и преводни съчинения. Сред арменското студентско съсловие протичала активна културно-просветителна дейност. Участието в този кръжок провокирало Агаян да напише своя първи роман „Артюн и Манвел“ само за седем дни. В него образа на педагога е в голяма степен повлиян от Русо, считайки го за учител, който просто направлява естествените, природни сили на ученика. По-късно в своите трудове Газарос подчертава значението на учителя за организацията на педагогическия процес.

За формирането на светогледа на педагога голямо влияние оказва неговото познание с демократа, революционер-просветител Микаел Налбандян. С него Агаян се среща едва няколко пъти, но тези срещи му правят огромно впечатление.

Втория период в дейността на Агаян започва през 1868 г. в Ечмиадзин, където е поканен да ръководи печатницата. Приемайки тази длъжност, той ремонтира печатарските преси и започва издаването на списание „Арабат“. През следващата година става редактор на списанието, като се стреми към високо качество на изданието. На страниците му се появяват ред негови статии, носещи новия дух на революционните идеи.

В своята статия „Думи за възпитанието“ обяснява идеята, утвърждавана от новата педагогика, а именно, че в развитието на нравствените, умствени и физически страни на човек трябва да съществува хармония, иначе казано – тя трябва да бъде както в тялото, така и в душата на човека.

Преди излизането на статията Агаян е допускан свободно в местния манастир да проверява своите идеи, но в последствие неговите религиозни възгледи са подложени на съмнение, в следствие на което посещенията му в манастира стават невъзможни.

Именно прогонването му поставя началото на неговата учителска дейност. През 1870 г. е назначен за учител в Ахалцих. Още от първата година той показва изключителни педагогически способности, любов и отдаденост на делото. Въпреки, че се налага да води цели четири учебни предмета (аритметика, география, арменска и обща история), подготовката за които му отнемала много време, преподаването му било изключително успешно, учениците го слушали с интерес, усвоявали добре уроците, обичали Агаян и били силно свързани с него.

Газарос не можел да се ограничи само със своите уроци, интересували го също методите на преподаване, отношението между учители и ученици, начините за въздействие върху тях, всякакви педагогически въпроси, стоящи пред учителите. Затова започнал да посещава уроците на други учители, което го потресло. Колегите му провеждали часовете неорганизирано, напразно губели време, говорели празни приказки, било шумно и по нищо не се различавали от старата стохастична школа. Възпитателната страна на обучението напълно съответствала на неговото състояние.

През 1871 г. заминава за Александропол (дн. Гюмри), където дейността му се развива плодотворно. През 1878 г. пристига в Ереван, като учител в Ереванската духовна семинария, където се занимава с подготвителния и с последния випуск. В подготвителния клас, въпреки големия брой ученици (80), само за три месеца успява да научи децата порядъчно да четат и пишат. Голямо внимание обръща на гимнастиката, с оглед на физическата слабост на учениците. Учениците се повлияват много добре от въведените от него утринни физкултурни занимания.

След като в училищата в Александропол и Ереван било поставено новото начало, това трябвало да се направи и в училищата в Карабах. Заминавайки за Шушу, Агаян освен, че става директор на епархиалното училище, продължава и своята педагогическа дейност. Училището се намирало, по неговите думи, в незавидно състояние, поради което той полага много усилия за да вкара педагогическата работа в него в нови релси. И действително съвсем скоро наплива от желаещи ученици се увеличил дотолкова, че се наложило откриването на два нови класа. Първата му задача била да привлече добри учители и да създаде за тях благоприятни условия. Пребивайки в Шушу, Агаян пише „Анаит“, поставя началото на писането на детски приказки, пише също редица статии в списания под псевдонима „Инспектор на епархиалното училище“.

След Шушу Агаян се връща отново в Тифлис, където по молба на своя приятел Аракел Бабаян започва работа в детската градина „Софи Бабаян“. В спомените му този период е свързан с физически и духовен отход, прекаран в света на децата.

През 1883 г. е назначен за инспектор в училищната епархия, където оказва голяма помощ и съдействие на учителите, организира лекции и открити уроци. През тази година го сполетява нещастие – губи съпругата и детето си. Връща се за кратко на село да преодолее мъката и не след дълго продължава писателската си дейност с публикуването на голям брой съчинения.

През август 1882 г. в Тифлис е създаден първия арменски учителски конгрес, целящ създаването на единство на методическите принципи. Той отново увлича Агаян в педагогическа работа, провокира го да чете ред лекции и доклади, да дава открити уроци, да разработи специална програма за епархиалните семинарии и енорините училища.

Въпреки изключително значимата му педагогическа дейност, Агаян през целия си живот е в лошо материално положение, което е и причината три от неговите деца да не постъпят в училище, поради липсата на средства за заплащане на обучението им.

В навечерието на отпразнуването на 50-тата годишнина от началото на неговата дейност на 3 юни 1911 г. в Тифлис Агаян почива от сърдечен удар. Живее 71 години, изпълнени с неизчерпаема енергия, въодушевление и страстно желание да бъде полезен. В историята на арменската култура неговото име е безсмъртно.

Педагогическа дейност и идеи, присъщи на това време

Педагогическите възгледи на Агаян се оформят, от една страна, под влиянието на руската и западно-европейска прогресивна педагогическа мисъл, от друга – от арменската, в лицето на Аламдарян и Тагиадян, както и неговата собствена педагогическа практика.

По своите педагогически идеали той се явява също и пряк наследник на делото на Хачатур Абовян. Действително, сам Газарос счита себе си за негов ученик, безсмъртният му роман „Раните на Армения“, пленил умовете и сърцата на много хора, в това число и на Агаян, който високо цени ролята на Абовян в развитието на арменската литература, както и в борбата против древноарменския език. Всички черти, характеризиращи възгледите и дейността на Агаян свидетелстват за това, че той е продължил славните традиции на Абовян (Сантросян, 1957, с. 147).

Всички негови съвременници имат високо мнение за Газарос. Туманян твърди, че „Агаян е много надарен като творец, като висше творение. Той е едно от редките, свършени и светли божи творения“ (Туманян, 1869, с. 183).

В неговите трудове личи, че за Агаян работата на педагога е неразривно свързана с живота на народа, което е повлияно в голяма степен от примера на Песталоци, който при организацията на училището изхожда именно от жизнените потребности на населението.

В подкрепа на това и Пирогов категорично определя като недостатък на образователната система противопоставянето на живота на училището и училището на живота. Той твърди, че съвременниците му са свикнали да виждат, че възпитанието и учението идват сами по себе си, и животът идва както обикновено сам по себе си; да мислят, че нуждите на училището не са част от тези на живота. „Колкото по-малко образовано е едно общество, толкова по-разделени са в него понятията училище и живот“ (Пирогов, 1905, с. 5).

Агаян придава голямо значение също конкретно и на възрастовите особености на децата и изисква диференциран подход към тях, защото в различните възрасти има различни закономерности в развитието: той определя характерните недостатъци на всяка възрастова група, както и методи за коригирането им. Особено внимание той отделя и на физическото развитие на учениците.

За едно от важните средства за физическо възпитание по това време педагозите считали закаляването на тялото. Голямо влияние на този въпрос оказват както идеите на Локк и Русо, така и на Чернишевски и Абовян. Лесгафт дори разработва оригинална система за физическо възпитание, според която то трябва да развива уменията на човек да управлява своето тяло, да се владее, да упражнява своите органи, преодолявайки всички препятствия с възможно най-малък разход на време и сили.

Друг основен проблем на тогавашната образователна система е физическият тормоз, оказван на децата. Именно поради това мнението на Добролюбов за изкореняване на боя и насилието в училище, необходимостта от уважително отношение към децата в училище и личността на ученика, оказва голямо влияние на развитието на руската революционна педагогическа мисъл, респективно и на Газарос, който се занимава с този проблем от първия ден на своята учителска дейност.

Отрицателните последствия от физическите наказания вече били известни, както и обстоятелството, че някои учители заставяли децата да бият своите другари, което е осъждано от Патканян, Раффи и Прошян. Ясно е, че подобно явление всявало вражди сред децата и им оказвало изключително негативно влияние.

Добролюбов набляга на необходимостта обучението да бъде възпитателно – да развива умствените способности, да възпитава у децата любов към родината, благородни чувства, стремеж към отдаване своите сили в служба на обществото (Константинов, 1952, с. 228).

Според Смайсл учителите трябва да показват на учениците си пътя за саморазвитие, да създават у тях навици за труд и прилежност, едва тогава те могат да бъдат уверени, че децата през годините ще придобият сила за енергична и самостоятелна работа над собственото си бъдещо усъвършенстване.

Подобно на руския педагог Ушински, Агаян също издига на висота труда и призванието на учителя, в противовес на схоластичната школа. Но въпреки това констатира, че учителите не се ценят, не се

подпомагат материално. Поради това обръща огромно внимание на личността на учителя, формулирайки характеристиката на бъдещия учител, а именно – централната фигура в училище. От неговото познание на предмета, любовта му към учениците, изкуството на преподаването му, удачната организация на урока и методите му на работа, зависи успеха на целия образователен и възпитателен процес в училище.

Възгледите на Газарос за личността на учителя в голяма степен съвпадат именно с тези на Ушински. Самите те се явяват идеални примери за личността на педагога, притежаващ качествата, които се изискват от учителите. При разработването проблема за началното образование Агаян отново е негов последовател, като се явява дори неговият арменски приемник. И за двамата основни идеи на педагогиката трябва да бъдат: 1) народност; 2) роден език; 3) хуманизъм; 4) труд и активност на детето.

В арменската педагогика преки защитници на идеите за развиване конкретно на принципа за народност, освен Агаян, се явяват също и Прошян, Раффи, Арцруни, Патканян и много други (Арутюнян, 1984, с. 160).

В обучението Агаян придава голямо значение и на принципа на нагледността. Подобно на Коменски и Песталоци, той открива, че преди детето да опознае феномена живот, първо то трябва да го почувства. Колкото повече органи бъдат включени в обучението по даден предмет, толкова по-добре и всестранно ще бъде опознат той.

Ушински прави извод относно необходимостта за развитие у учащите на сетивните органи. Защото голяма част от тях участват във възприемането на различни явления, което подпомага тяхното запомняне. Принципа за нагледното обучение обосновава не толкова на психологическите особености на детето, което мисли за формите, цветовете, звуците, но общо философски – тъй като детето чрез сетивните си органи опознава външния свят и поради това е необходимо да им се въздейства в максимална степен. За да усвоят материала добре децата, е нужно в обучението да се включват: зрението, четене на глас, слушане, а ако учебния предмет позволява – обоняние и вкус (Гончаров, 1947, с. 174).

Циглер също подкрепя тезата, че в първия етап на образованието нагледното преподаване трябва да има особено голяма роля, като пропедевтика, също така трябва и да участва във всички други степени. Според него не трябва да се забравя, че за да познаваме дадена вещ, ние трябва да знаем поне нейното име, което е опорен пункт, върху който да изградим цялото наше знание относно дадената вещ; без това име нашето знание се разпръсква и не можем да го запазим дълго в паметта.

Целта на възпитанието се явява развитието на следните три качества на човека – да бъде силен, умен и добродетелен. Според него умственото развитие се базира на физическото, те трябва да протичат съвместно, едновременно и равномерно, така както „за успеха на умственото развитие необходими условия се явяват редовните физически упражнения“. Подобно на Песталоци, Агаян счита, че за развитието на детето голямо значение имат труда и упражненията.

Говорейки за ролята на производителния труд за човешкото умствено развитие, Чернишевски, за разлика от Русо и Песталоци, които разглеждат труда като самостоятелен фактор, откъснат от политическите борби, го вижда като неотделима част от обществените условия на живота. Той разглежда труда като необходимо условие за човека да живее и да се развива напред (Гончаров, 1947, с. 56).

„Човек преди всичко е човек, а след това е Киракос или Маркос“. С това изказване Агаян отново напомня на Песталоци, който твърди, че човек преди всичко трябва да бъде човек, без значение дали живее в изба или в дворец, така също и на Русо, чийто Емил също на първо място е човек.

Обръщайки се към въпроса за целта на възпитанието, арменските прогресивни педагози, по примера на Абовян, Белински, Ушински и Налбандян, считат че интересите за формиране на личността издигат също и изискване за нейното хармонично развитие. Агаян казва, че човек – това е единство на душа, мисъл и тяло, поради което трябва всички те да се развиват заедно. Качествата като сила, ловкост, слабост се явяват физически качества; качества като добродетелност или порок са душевни; а качества като разсъдливост или глупост са умствени. Единствената цел на възпитанието трябва да бъде развитие на точно тези три страни на човека. (Арутюнян, 1984, с. 199).

През 1916 г. от печат излиза 33-то издание на букваря на Агаян. Можем да кажем, че той не просто го съставя, а творчески го създава, тъй като голяма част от съдържанието представлява негови оригинални съчинения и преводи. Произведенията му водят до промени също така в съдържанието и характера на училищното пеене.

Важно място в творчеството му заемат и приказките - те трябва да пробуждат у детето необходимите положителни черти на характера, като храброст, смелост, честност и др. Според него за умственото и нравствено развитие на човек, те са толкова необходими, както майчиното мляко за физическото му развитие. Неговите приказки и до днес се четат с интерес и увлечение, вероятно още дълго време ще играят възпитателна роля за младото поколение в Армения. Неслучайно Газарос е наричан арменският Андерсен (Аствацатрян, 1941, с. 77). Голям успех имат и съставяните от Агаян учебници за обучение на роден език.

Ключова за подготовката на педагозите е и следната негова формулировка: „Детето не трябва толкова да се обучава да чете и пише, но да развива своето мислене, направлявайки го към постигане на естественото му призвание“.

Под въздействие идеите на Чернишески, Добролюбов и Налбандян, арменските просветители се убедили, че за да бъде един народ просветен, той трябва да може да използва свободата си. По примера им арменците също така правели и първите стъпки към съединяването на просвещението с революционния демократизъм, така че просвещението на народа съчетавали с усилията по подготовката на неговата въоръжена борба.

Налбандян твърди, че просвещението – това е човешка цел. Според него самата дума просвещение съдържа тълкование на смисъла ѝ. Кой би пожелал невежество, кой би пожелал мрак? Както слънцето е за всички, така и просвещението е. То е не само усвояване на откритите от другите знания. На човека са нужни също собствена дейност, възприемане, оценяване на знанията и тяхното овладяване, необходима е творческа мислена сила, така че тези знания да не падат като семена на пясък, а да влязат в почвата и да дадат плодове.

По примера на Хербарт, Толстой и Чернишевски, Агаян счита, че заедно с развитието на мисленето се променя и отношението на човека към заобикалящата го среда, т.е. от една страна се разясняват възпитателните възможности на знанието, то от друга се появява нуждата от възпитаващо обучение.

Под влияние на идеите на Ушински, арменските педагози твърдят, че за да възпитава човека във всички отношения, педагогиката е длъжна преди всичко да узнае всяко едно от тях в детайли.

С подобна позиция и Агаян смята, че е необходимо да опознае човека добре, преди да започне го възпитава: „Кой е той? Какво е той? и За какво е?“.

Това опознаване би било възможно, ако се обърне внимание на мнението на Толстой за безсмислеността и безрезултатността на изучаването на всички учебни предмети, за липсата за възможност за избор на този или онзи предмет, които представляват реален интерес за дадената личност. Ако се намалят излишните знания, предоставяни на човека, който не иска да знае колко милиона километра са между слънцето и земята, а само как да живее (Толстой, 1905, с. 15 - 20). Ако се освободи нужното време за съществените необходиминости на качествено обучение.

През времето на своята реформаторска борба, арменските педагози се стремят първоначално да разяснят именно основните педагогически понятия – същността на възпитанието, образованието и обучението, както и да обяснят на арменските учители разликата между тях. На страниците на арменския печат се появявали множество трудове по тази тематика на Коменски, Русо, Песталоци, Дистерверг, Хербарт, Спенсър, Фребел, Лабуле и много други водещи педагози по това време.

Непрестанната борба за въвеждане на тези промени в тогавашната образователна система в голяма степен се усложнявала допълнително и от влиянието на духовенството и ограниченията, които то налагало на реформаторите и техните идеи. Паласанян отдава ниската образованост именно на факта, че в средновековието образованието се намирало в ръцете на духовенството и поради това „рядко можело да се срещне занаятчия, фермер или войник, който да умее да чете“. Следвайки примера на различни държави той доказва, че там, където училището е в ръцете на духовенството, народа остава неграмотен, защото „е опасно да се възпитава народа и да се отварят очите му“. Раффи, Порошян, Хримян, Агаян и много други по своя път на просветителска дейност нееднократно се сблъскват със съпротивата на духовенството, която намира изпълнение дори в техните произведения.

Въпреки всички пречки, които стоят пред арменските борци за нова педагогика, те успяват в голяма степен да въведат желаните промени, свързани главно с: отмяната на физическите наказания; осигуряването на достъп до образование и на момичетата; въвеждането на допълнителна квалификация на педагозите; създаването на редица съвети и конгреси, на нови учебници, помагала и наредби, подобряване условията на обучение и не на последно място издигане авторитета на учителската професия и личност.

ИЗПОЛЗВАНА ЛИТЕРАТУРА

- [1]. Педагогическая деятельность Г. Агаяна – В. Аствацатрян, Ереван, 1941.
- [2]. Педагогическата мисъл в Армения и Руската прогресивна педагогика – Г. А. Арутюнян, Ереван, 1984.
- [3]. Армянская Култура в 1800 – 1917 г., - Ваге Ерканян, Ереван, 1985.
- [4]. Избрани произведения в три тома – Ованес Туманян, Ереван, 1869.
- [5]. Хачатур Абовян – изключителния арменски педагог - М. А. Сантросян, Москва, 1957.
- [6]. Основи педагогика – Н. К. Гончаров, Москва, 1947.
- [7]. Цели на образованието – Н. И. Пирогов, Л. Н. Толстой, В. И. Несмелов, Амос Коменски, К. Д. Ушински, Типография В. С. Сколовой, 1905.
- [8]. Самостоятелна дейност – Самуел Смайлс, Санкт Петербург, 1888.
- [9]. Обща педагогика - Т. Циглер, Санкт Петербург, 1908.
- [10]. Очерци по история на педагогиката – сборник статии под редакцията на проф. Н. А. Константинов, издателство Академия за педагогически науки РСФСР, 1952.
- [11]. Избранные философские и общественно-политические произведения - М. Налбандян, Академия наук СССР, 1954.

